

Religious Citations in Explaining Ethics, Medical Concepts, and Observance of the Rights of the Patients in the Medical Dictionary "Kitab al-Ma'a"

Morteza Darabinia¹, Hossein Jalahi², Mostafa Moallemi^{3*}

1- Assistant Professor,
Department of Islamic
Thought, Faculty of
Medicine, Mazandaran
University of Medical
Sciences, Sari, Iran

2- Assistant Professor,
Educational Development
Center, Mazandaran
University of Medical
Sciences, Sari, Iran

3- Associate Professor,
Department of Islamic
Thought, Faculty of
Medicine, Mazandaran
University of Medical
Sciences, Sari, Iran

*Corresponding Author:

Mostafa Moallemi
Faculty of Medicine,
Mazandaran University of
Medical Sciences, Sari, Iran

Email:

moallemi@mazums.ac.ir

Received: 14 Mar 2023

Revised: 11 Jul 2023

Accepted: 24 Jul 2023

Abstract

By studying "Kitab al-Ma'a" the enduring work by Abu Abdullah Muhammad Azdi, we find that this treatise is not just a medical encyclopedia based on medical prescriptions and the treatment of physical and mental diseases; rather, its admirable author, sometimes in the guise of a well-versed jurist, and a scholar of hadith, and a defender of the rights of the patient, created a work with accumulated knowledge. Although his work contains latest medical knowledge but he has provided medical references to verses and hadiths for better understanding. The current study aims to present some examples of references to Quranic verses and hadiths, and some insightful ethical and legal advices about patients rights in the work of this distinguished physician. The analysis of those advices shows a combination of medical sciences and religious teachings in his work as a jurist and pious scholar. This research is a content analysis study in which the contents of "Kitab al-Ma'a" were studied and searched, and references to Quran and Hadith were extracted and analyzed. The findings of this research showed that Abu Abdullah Mohammad Azadi, as one of the most prominent doctors of his time, had a complete understanding of verses and traditions and used them to confirm his medical conclusions, emphasized on the observance of medical ethics, and insisted on observing medical ethics and the rights of patients.

Keywords: Abu Mohammad Abdullah Azdi, Ethics and rights of the patient, Kitab al-Ma'a, Tabib Matala

► **Citation:** Darabinia M, Jalahi H, Moallemi M. Religious Citations in Explaining Ethics, Medical Concepts, and Observance of the Rights of the Patients in the Medical Dictionary "Kitab al-Ma'a". Religion and Health, Spring & Summer 2023; 11(1): 36-43 (Persian).

استنادات دینی در تبیین اخلاق و مفاهیم پزشکی و رعایت حقوق بیماران در فرهنگ‌نامه پزشکی «کتاب‌الماء»

مرتضی دارابی نیا^۱، حسین جلاهی^۲، مصطفی معلمی^{۳*}

چکیده

با مطالعه «کتاب‌الماء» اثر ماندگار ابو عبدالله محمد ازدی، درمی‌یابیم که این رساله فاخر، صرفاً فرهنگ‌نامه‌ای پزشکی، مبتنی بر تجویزات طبی و مداوای بیماری‌های جسمی و روحی نیست؛ بلکه نگارنده‌ی حاذق آن، در جایگاه فقیهی متبحر، محدثی متکلم، متخلق و مدافع حقوق بیمار، مجموعه‌ی فوایدی را خلق نموده که آکنده از علم‌افزایی است و در عین برخورداری کامل از دانش طبی روزگار خویش، استناداتی به آیات و احادیث برای فهم شایسته احکام پزشکی ارائه کرده است. این مطالعه بر آن است تا به‌عنوان نمونه، بخش‌های منتخبی از استنادات قرآنی، حدیثی و توصیه‌های بصیرت‌زای اخلاقی و حقوق بیماران را در این کتاب بیان کرده و با تحلیل و واکاوی برخی مضامین آن، ترکیبی از علم طبابت و آموزه‌های دینی را از دانشمندی فقیه و پارسا به نمایش بگذارد. این پژوهش یک مطالعه‌ی تحلیل محتوا است که در آن مطالب «کتاب‌الماء» مورد مطالعه و جستجو قرار گرفته است. استنادات به قرآن و حدیث استخراج و تحلیل گردید. یافته‌های این تحقیق نشان می‌دهد ابو عبدالله محمد ازدی در مقام یکی از بارزترین اطباء زمان خود، احاطه کاملی بر آیات و روایات داشته و به نحو شایسته‌ای از آن‌ها به‌عنوان مؤید استنباطات طبی خود بهره جسته است. همواره بر رعایت اخلاق پزشکی و حقوق بیماران اصرار ورزیده است.

واژه‌های کلیدی: کتاب‌الماء، طبیب متاله، ابو محمد عبدالله ازدی، اخلاق و حقوق بیمار

- ۱- استادیار گروه معارف اسلامی، دانشگاه علوم پزشکی مازندران، ساری، ایران
- ۲- استادیار مرکز مطالعات و توسعه آموزش پزشکی، دانشگاه علوم پزشکی مازندران، ساری، ایران
- ۳- دانشیار گروه معارف اسلامی، دانشگاه علوم پزشکی مازندران، ساری، ایران

* مؤلف مسئول:

مصطفی معلمی

گروه معارف اسلامی، دانشگاه علوم پزشکی مازندران، ساری، ایران

Email:

moallemi@mazums.ac.ir

دریافت: ۲۳ اسفند ۱۴۰۱

اصلاحات: ۲۰ تیر ۱۴۰۲

پذیرش: ۰۲ مرداد ۱۴۰۲

◀ **استاد:** دارابی نیا، مرتضی؛ جلاهی، حسین؛ معلمی، مصطفی. استنادات دینی در تبیین اخلاق و مفاهیم پزشکی و رعایت حقوق بیماران در فرهنگ‌نامه پزشکی «کتاب‌الماء». دین و سلامت، بهار و تابستان ۱۴۰۲؛ ۱۱(۱): ۳۶-۴۳ (فارسی).

بیان مسئله و موضوع تحقیق

در آثار طبیبان و حکیمان اسلامی در طول تمدن اسلامی دو رویکرد بنیادین را می‌توان بازشناخت. این دو جهت‌گیری عبارت است از رویکرد شریعت‌مدارانه و رویکرد عقل‌گرایانه. شریعت در لغت به معنای آیین پیامبران و دین است و شریعت‌مدار «عنوانی بود که بر عالمان علوم دینی اطلاق می‌شد، یعنی کسی که برمدار شریعت حرکت می‌کند» (۱). شریعت در اصطلاح به مجموعه بایدها و نبایدها یا مسائل دینی و فقهی در عقاید و اخلاق و احکام گفته می‌شود که به‌صورت اموری واجب، حرام، مستحب، مباح، مکروه در کتب دینی و فقهی بیان شده است (۲). صاحبان رویکرد شریعت‌مدارانه با وجود علم و ژرف‌اندیشی در حکمت و فلسفه و علوم دیگر، اعتقاد و رعایت به شریعت و آموزه‌های دینی را ضروری می‌دانند و معتقدند بین حکمت و شریعت، خردورزی و رعایت احکام دینی به‌ویژه اسلام ضدیتی وجود ندارد (۳). طرفداران نظریه شریعت‌مدارانه با عقل‌گرایی در حد اعتدال (متعارف) مخالفتی ندارند و آن را منطبق بر «عقل سلیم» می‌دانند. همان‌طوری در قرآن و روایات از عقل به‌عنوان محبوب‌ترین آفریده خداوند و معیار پاداش و کیفر آدمیان و حجت و رسول باطن یاد شده است (۴). صاحبان نظریه فلسفی عقل‌گرایی (اصالت عقل) معتقدند که هر امری در این عالم با تکیه بر عقل قابل تبیین است و عقل بر ایمان تقدم دارد (۳) و همه اصول و حقایق دینی باید به‌واسطه عقل اثبات شود (۵). به‌عنوان نمونه از میان اطبا و حکمای متأخر ایرانی، قطب‌الدین شیرازی (۶۳۴-۷۱۰ قمری) صاحب اثر گرانمایه در اخلاق و حقوق پزشکی به نام «کتاب فی بیان الحاجة إلی الطب و الأطباء و وصایاهم» را می‌توان هم‌مشرک با ابومحمد عبدالله ازدی و طبیبی متاله و شریعت‌مدار به شمار آورد (۶). قطب‌الدین شیرازی فیلسوف، طبیب، فیزیک‌دان، ریاضی‌دان و منجم ایرانی قرن هفتم هجری و از نامداران مکتب طبی شیراز بود (۷). اخلاق پزشکی مدنظر او به‌شدت متأثر از خدامحوری در جهان‌بینی او است. ریشه

«خدامحوری» در توصیه‌های اخلاقی علامه قطب‌الدین شیرازی را در دین‌باوری عمیق او می‌توان جستجو کرد. وی نه‌تنها طبیبی حاذق، بلکه یک فیلسوف و فقیهی مسلمان بود (۸). اما در مقابل، محمدبن زکریای رازی صاحب اثر ارزشمند «اخلاق الطبیب» عقل‌گرایی است که در اثبات اهمیت اخلاقیات پیوسته به آراء فلاسفه استناد می‌کند و از شریعت و مذهب سخنی به میان نمی‌آورد (۹). در این میان ابوعبدالله محمد ازدی که یکی از شاگردان ابن‌سینا و هم‌نشین با ابوریحان بیرونی بود، در عین تبحر در طب سنتی بالینی، پزشکی قانون‌مدار و اخلاق‌گرا بوده و التزام او به شریعت در جای‌جای فرهنگنامه غنی و ماندگارش به نام «کتاب‌الماء» به چشم می‌خورد. می‌توان گفت تا زمانی که مندرجات سه‌جلدی «کتاب‌الماء» توسط هادی حسن حمودی در سال ۱۴۱۶ قمری انتشار نیافته بود، نام صاحب اثر، علیرغم سرآمد بودن در علم طب، حتی برای طبیبان نیز ناشناخته و گمنام بود (۱۰). وی که (متولد ۴۳۶ ق) و معروف به «ابن ذهبی» است، در کشور عمان به دنیا آمد (۱۱). التزامش به شریعت در عین طبابت، در فرازهای متعددی از کتابش به چشم می‌خورد، او بارها در واکاوی‌های علمی‌اش به متن مصحف شریف و روایات ارجاع می‌دهد که بیانگر آشنایی وی با آیات قرآن کریم و روایات است. تحقیق حاضر در پی پاسخ به این پرسش است که ابومحمد عبدالله ازدی در کتاب طب بالینی خود، چه میزان به آیات و روایات استناد کرده و اثر وی مشتمل بر چه توصیه‌هایی از اخلاق و حقوق پزشکی است؟

پیشینه پژوهش

ابومحمد عبدالله ازدی تا پیش از انتشار کتابش در ۱۹۹۶ میلادی ناشناخته مانده بود و از این‌رو پیشینه اندکی از تحقیق درباره وی در دسترس است، احسان فلاح اوغلی (۱۴۲۰ قمری) در مقاله‌ای در مجله «التراث العربی» علاوه بر معرفی کتاب، به نقد مؤلف و مصحح آن پرداخته است. نقد او در راستای فروکاستن از ارجمندی «کتاب‌الماء» است

است تا هرگونه استنادات به قرآن و حدیث در آن، استخراج و تحلیل گردد. برای نگارش مقدمه و بیان پیشینه، داده‌هایی با استفاده از نرم‌افزارهای کتابخانه‌ای جامع طب (نسخه یک)، متن سه‌جلدی «کتاب الماء»، کتابخانه تاریخ اسلام، تاریخ ایران اسلامی و سایر مراکز و پایگاه‌های اطلاعاتی ملی و بین‌المللی معتبر گردآوری شد. در هر مورد، گزاره‌های تکراری یا مشکوک حذف و اطلاعات به‌دست‌آمده با دیگر داده‌های تاریخی راستی‌آزمایی شد. همچنین اطلاعات به‌دست‌آمده با منابع معتبر تطبیق داده شد و درنهایت اطلاعات به‌دست‌آمده در سه گروه دلالت‌های قرآنی، حدیثی، اخلاق و حقوق پزشکی دسته‌بندی، ترجمه و مورد تحلیل کلی قرار گرفت.

یافته‌ها

ابتدا به مؤیدات قرآنی در فرهنگ‌نامه پزشکی ابومحمد عبدالله ازدی پرداخته می‌شود، برای این منظور در (جدول شماره ۱) ابتدا در ستون نخست به موضوعات و واژه‌های موردبحث با ترجمه آن‌ها در فرهنگ‌نامه اشاره می‌شود و سپس در ستون مقابل دلالت‌های قرآنی به همراه ترجمه آن‌ها درج می‌گردد.

۱- دلالت‌ها و شواهد قرآنی

جدول شماره ۱: دلالت‌ها و شواهد قرآنی در فرهنگ‌نامه ابومحمد عبدالله ازدی «کتاب الماء»

موضوع مورد بحث در «کتاب الماء»	دلالت‌ها و شواهد قرآنی در موضوع مورد بحث در «کتاب الماء»
ماء اأجاج: ملح شديد الملوحة والمرارة (آب بسیار شور و تلخ) الأرز: الظَّهْر (پشت) البَّئِك: اسْتِئْصَالَ الْأَذْنِ بِمِرَّةٍ {گوش {چهارپایان} را یک‌باره شکافتن} البَّحِيرَةُ: (شتر یا گوسفند ماده گوش‌بریده یا شکافته شده که سواری نداده و بار حمل نمی‌کرد)	و قال تعالى: وَ هَذَا مَلْحٌ أجاجٌ (و این آبی تلخ و شور است) و قوله تعالى: اشدُّدُ بِهِ أُرْزَى (با او پشتم را محکم ساز) قال الله تعالى: فَلْيَبْتَئِكُنَّ آذَانَ الْأَنْعَامِ (باید گوش چهارپایان را بشکافتند) و قد نهام الله، تعالى، عن ذلك، فقال، جل و عز: ما جَعَلَ اللَّهُ مِنْ بَحِيرَةٍ وَ لَا سَائِبِيَةٍ وَ لَا وَصِيلَةٍ وَ لَا حَامٍ، خداوند عز و جل از آن نهی نمود چنانکه می‌فرماید: (خداوند هیچ‌گونه "بحیره" و "سائبه" و "وصیله" و "حام" را قرار نداده است)
البُّخَاع: عرق في الصُّلب (رگی است در صلب). العصبی مهم در سلسله اعصاب) البَّيْع: إحدَاتِ الشَّيْءِ لا عن مِثَالِ سابق (به وجود آوردن چیزی که همانندش سابقه نداشته باشد). البَّرْدُ: ضِدَّ الحَرِّ، سرما، به معنی مخالف گرما. البَّسْطَةُ: الفُضَيْلَةُ تَخْتَصُّ بِهَا فِي شَيْءٍ (فضیلتی که به چیزی اختصاص می‌یابد).	و في التنزيل: فَلَعَلَّكَ باخِعٌ نَفْسِكَ، در قرآن آمده است: (گویی می‌خواهی به خاطر اعمال آنان، خود را از غم و اندوه هلاک کنی) و الله تعالى، بَدِيعُ السَّمَاوَاتِ وَ الْأَرْضِ (خداوند تعالی هستی بخش بی مثال آسمان‌ها و زمین است). قوله تعالى: لا يَدْوُقُونَ فِيهَا بَرْدًا وَ لا شَرابًا (خداوند تعالی می‌فرماید: در آنجا نه چیز خنکی می‌چشند و نه نوشیدنی گوارا) قال تعالى: وَ زَادَهُ بَسْطَةً فِي الْعِلْمِ وَ الْعِسْمِ (خداوند تعالی می‌فرماید: و او را در علم و جسم وسعت و برتری بخشید).

ادامه جدول شماره ۱

البَّنَانُ: الأَصَابِعُ (بنان به معنی انگشتان دست).	قوله تعالى: وَ أَضْرِبُوا مِنْهُمْ كُلَّ بَنَانٍ (خداوند تعالی می فرماید: و همه انگشتانشان را قطع کنید).
الجَوَارِحُ مِنَ الْإِنْسَانِ: أَعْضَاؤُهُ الَّتِي يَعْمَلُ بِهَا كَيْدِيَهُ وَ رَجْلِيَهُ وَ الْجَوَارِحُ مِنَ الطَّيْرِ وَ السَّبَاعِ وَ ذَاتِ الصَّيْدِ (جوارح به اعضای گفته می شود که انسان به وسیله آنها اقدام می کند مثل دست، پا و نیز اعضای پرنده، حیوانات وحشی و حیوانات صید شده).	و فِي التَّنْزِيلِ: وَ مَا عَلَّمْتُمْ مِنَ الْجَوَارِحِ (خداوند در قرآن می فرماید: از آنچه به شما تعلیم داده است از اعضا حیوانات شکاری استفاده کنید)
الْجِلْدُ: معروف و هو فی جمیع الحيوان (پوست واژه شناخته شده ای در تمام حیوانات است)	قال الله تعالى: وَ قَالُوا لَجُلُودِهِمْ (خداوند می فرماید: آنها به پوست های تنشان می گویند)
الحَبْلُ الْوَرِيدِ: عِرْقٌ فِي الْعُنُقِ (رگ وریدی، رگی است در گردن)	قال تعالى: وَ نَحْنُ أَقْرَبُ إِلَيْهِ مِنْ حَبْلِ الْوَرِيدِ (خداوند تعالی می فرماید: و ما از رگ قلبش به او نزدیک تریم)
الدَّوَاءُ حَارِضٌ: لِأَخْيَرِ فِيهِ (داروی حارض، دارویی است که خیری (امید به معالجه ای) در آن نیست).	و قوله تعالى: حَتَّى تَكُونَ حَرَضًا (تا اینکه از غصه فراق یوسف {مريض شوی})
الحَسَدُ: معروف (حسد واژه معروفی است)	قال تعالى: وَ مِنْ شَرِّ حَاسِدٍ إِذَا حَسَدَ (خدای تعالی می فرماید بگو از شر هر حسودی، هنگامی که حسد می ورزد {به خدا پناه می برم})
الْحَيَوَانَ: اسم يقع على كل شيء (حیوان اسمی است که بر هر موجود {جان دار} گذاشته می شود)	سَمَّى اللهُ عَزَّ وَ جَلَّ، الْآخِرَةَ: حَيَوَانًا، قَالَ تَعَالَى وَ إِنَّ الدَّارَ الْآخِرَةَ لَهِيَ الْحَيَوَانُ (خداوند بلندمرتبه، آخرت را حیوان نامید چنانکه فرمود: زندگی واقعی و حیات دار، سرای آخرت است)

۲- دلالت‌ها و شواهد حدیثی

جدول شماره ۲: دلالت‌ها و شواهد حدیثی در فرهنگ‌نامه ابو محمد عبدالله ازدی «کتاب الماء»

موضوع مورد بحث در «کتاب الماء»	دلالت‌ها و شواهد حدیثی در موضوع مورد بحث در «کتاب الماء»
الماء طاهرٌ مطهرٌ منقّى للأوساخ ظاهراً و باطناً (آب پاک و پاک کننده است، تصفیه کننده آلودگی‌های ظاهر و باطن بدن است)	بُرُوِي أَنَّهُ (ص) قَالَ يَوْمًا لِأَصْحَابِهِ: كَيْفَ تَقُولُونَ لَيْسَ الطَّيِّبُ إِلَّا الْمَشْكُ؟ لَيْسَ الطَّيِّبُ إِلَّا الْمَاءُ (روایت شده است که روزی رسول خدا (ص) به اصحاب خود فرمود: چگونه می گویند بوی خوشی همچون مشک نیست؟ درحالی که هیچ رایحه خوش بویی مانند آب نیست.
أَفْضَلُ الْمَاءِ مَاءُ زَمْزَمَ (آب زمزم، بهترین آب است)	فِي الْحَدِيثِ: إِنَّهَا طَعَامٌ طَعِيمٌ وَ شِفَاءٌ سَقِيمٌ (در حدیث آمده است: که آب زمزم غذایی گوارا و شفابخش بیماری است)
الإدام: مَا يُؤْتَدَمُ بِهِ مِنَ الْخَبْزِ (هر چه که با نان خورده شود {خورشت}).	و فِي الْحَدِيثِ: نِعْمَ الْإِدَامُ الْخَلَّ (در حدیث آمده است که بهترین خورشت، سرکه است).
أَمَّا: كُلُّ شَيْءٍ انْضَمَّ عَلَى شَيْءٍ، فَإِنَّ الْعَرَبَ تُسَمِّي ذَلِكَ الشَّيْءَ أَمًّا (در لغت عرب هر چیزی که به چیز دیگری ملحق شده باشد آما نامیده می شود)	و فِي الْحَدِيثِ: اتَّقُوا الْخَمْرَ فَإِنَّهَا أُمُّ الْخَبَائِثِ (در حدیث آمده است که از مصرف شراب بپرهیزید زیرا که سرمنشاء همه رذایل است)
الْبَحْرُ: النَّتْنُ يَكُونُ فِي الْغَمِّ وَ غَيْرِهِ. يَخِرُّ الرَّجُلُ (البَحْرُ به معنی بوی بد در دهان و غیره است)	و فِي الْحَدِيثِ: أَيَاكُم وَ نَوْمَةُ الْعِدَاةِ فَإِنَّهَا مَبْخَرَةٌ (در حدیث آمده است که از خواب صبحگاهی بپرهیزید، چرا که موجب بوی بد دهان می شود).
الْبَرْدَةُ: نَفْحُ التَّخَمَةِ (الْبَرْدَةُ به معنی آماس معده به واسطه عدم هضم غذا و فساد آن است)	و فِي الْحَدِيثِ: أَصْلُ كُلِّ دَاءٍ الْبَرْدَةُ (در حدیث آمده است که ریشه هر بیماری غلبه سردی است)
الموت الأبيض: مَوْتُ الْفَجْأَةِ (مرگ سفید به معنای مرگ ناگهانی است)	و فِي الْحَدِيثِ: لَا تَقُومُ السَّاعَةُ حَتَّى يَظْهَرَ الْمَوْتُ الْأَبْيَضُ وَ الْأَحْمَرُ (در حدیث آمده است که رستاخیز بر پا نمی شود مگر اینکه قبل از آن مرگ ناگهانی و مرگ به سبب قتل ظاهر می شود)
طعامٌ مَجْفَرَةٌ: قَاطِعٌ لِلْجِمَاعِ (طعام مَجْفَرَةٌ یعنی غذایی که شهوت جماع را زایل می سازد)	و بُرُوِي عَنْهُ، عَلَيْهِ السَّلَامُ أَنَّهُ رَأَى رَجُلًا فِي الشَّمْسِ فَقَالَ: (قُمْ عَنْهَا فَإِنَّهَا مَجْفَرَةٌ) (از او علیه السلام روایت شده است که شخصی را دید که زیر آفتاب نشسته است، فرمود: از زیر آفتاب برخیز چرا که نور آفتاب زایل کننده شهوت است).
الجَوْفُ مِنَ الْإِنْسَانِ: بَطْنُهُ (جَوْفُ در انسان به معنی شکم وی است)	فِي الْحَدِيثِ: إِنَّ أَخَوْفَ مَا أَخَافُ عَلَيْكُمْ الْأَجْوْفَانَ: الْبَطْنَ وَ الْفَرْجَ (در حدیث آمده است: بیشترین ترسی که برای شما دارم از دو چیز در اندرون شما است: شکم و شرمگاه)

ادامه جدول شماره ۲

الحَقْنُ: وَجَعٌ فِي الْبَطْنِ عَنْ حَبْسٍ مَا يَجِبُ إِخْرَاجَهُ مِنَ الْفَضَلَاتِ (حَقْنٌ بِهِ معنی درد شکم، ناشی از حبس شدن هر چیزی مانند فضولات است در آن است که باید از شکم خارج شوند)	و فی الحدیث: لَا يُصَلِّينَ أَحَدُكُمْ وَهُوَ حَاقِنٌ (هیچ‌یک از شما که دچار درد شکم هستید به نماز نایستید)
---	--

۳- اخلاق و حقوق پزشکی

جدول شماره ۳: توجه به اخلاق و حقوق پزشکی در فرهنگ‌نامه ابومحمد عبدالله ازدی «کتاب الماء»

موضوع مورد بحث در «کتاب الماء»	اخلاق و حقوق پزشکی در موضوع مورد بحث در «کتاب الماء»
معرفة الداء و وصف الدواء و هو فن من فنون الصنعة لم تعرف من أجداده إجادة شیخنا العلامة ابن سینا	تواضع و تمجید نویسنده از استاد خود ابن سینا در «کتاب الماء» (شناخت نوع بیماری و داروی آن، یکی از فنون پزشکی است که تاکنون کسی را جز عالم بزرگ ابن سینا، مسلط‌تر نسبت به آن نمی‌شناسیم).
الإثم: الخمر و قیل أنها قیل لها إثم، لأن شربها إثم. و من جمیل أقوال الحكماء: ماشفی غیظه من أثم برّبه.	یک معنی اثم شراب است و گفته شد بدین علت نام آن اثم گزارده شد که نوشیدن آن گناه است و از نیکوترین گفتار دانشمندان این است: غضب کسی که نسبت به پرورگارش معصیت بورزد تسکین نمی‌یابد.
البيمارستان، بالفارسیة و دار الشفاء و المستشفى فی العربیة؛ و هو المكان الذی یحل فیهِ المرضی طلباً للشفاء بالعنایة و العلاج	بیمارستان به فارسی و الشفاء و المستشفى به عربی، جایی است که بیماران به دنبال بهبودی خود با مراقبت مهرورزانه و درمان هستند.
الأزم: الإمساک و الصّمت و ترک الأکل و هو أن لا تُدخِلَ طعاماً علی طعام.	أزم به معنی پرهیز، سکوت و امتناع از خوردن است. بدین گونه که بدون هضم شدن غذای قبلی { غذایی بر غذای قبلی اضافه نشود.
التأسیس، فی المعالجة: أن يعرف الطّبيب طبیعة الداء و ینتقی له من الدّواء ما یوافقه.	اساس درمان این است که پزشک ماهیت بیماری را بشناسد و از دارویی که برای آن بیماری مناسب است برای آن انتخاب کند.
الأصدّة: قمیص قصیر یلبسه الصببان؛ و هی، أیضاً: ما یرتدیه الطّبيب حین یعالج المرضى.	(لباس مخصوص پزشک به هنگام معالجه) أصدّة پیراهن کوتاهی است که پسرها می‌پوشند و همچنین آنچه یک پزشک هنگام معالجه بیماران بر تن می‌کند.
الأمان: جعلٌ یفرض علی الطّبيب لتلافی ضرر المعلول بسبب العلاج و ذلک بعد أن دخل فی هذه الصّناعة الشّریفة من لا یعدّ أهلاً لها.	أمان، شرطی است که بر پزشک تحمیل می‌شود، برای جبران ضرر در نتیجه درمان به آسیب‌دیده {بیمار}، این موضوع پس از آن اتفاق افتاد که کسانی که اهلیت حرفه شریف طبابت را نداشتند، در این پیشه وارد شدند.
آنس الطّبيب الداء: إذا علّمه.	آنس الطّبيب الداء (آشنایی داشتن پزشک با بیماری) زمانی به کار برده می‌شود که طبیب بیماری را بشناسد.
كثرة البخل فی الأطبّاء و الحكماء شیء عجیب و ما أدری کیف یتّفق هذا فی الطبّ و الحکمة، نعوذ بالله من الشّحّ و البخل و ما یحوج إلیهما.	بخل زیاد (ترک ایثار هنگام حاجت) در میان پزشکان و خردمندان موضوع عجیبی است و نمی‌دانم چگونه آن در میان صاحبان طب و حکمت اتفاق می‌افتد، به خدا پناه می‌بریم از بخل و آزمندی و آنچه سبب گرفتار شدن به آنها می‌شود.
استبضعتُ الشّیء: جعلته بضاعةً (و بالله نعوذ ممن جعل الطبّ بضاعةً و هو الفاشی الیوم بین الناس)	استبضعتُ الشّیء یعنی چیزی را کالا و سرمایه قرار دادن (پناه می‌بریم به خدا از کسانی که طبابت را محل سرمایه اندوزی خود قرار دادند، چیزی که امروزه بین مردم رواج دارد)

بحث

در کتاب «عیون الانباء» شمس‌الدین بن‌الذهبی (۱۶) و خلیل
بن‌آبیک صفدی (۱۷) از محمد ازدی به‌عنوان یکی از اطباء
و حکمای عصر خود نام می‌برند (۱۸). با مطالعه «کتاب
الماء» درمی‌یابیم که در استنتاجات و استدلال‌ات عبدالله
ازدی خدامحوری و شریعت‌مداری موج می‌زند. وی در
مقدمه کتابش حمد و ستایش مناجات‌گونه خود را با خدا
این‌گونه آغاز می‌کند: "اللهم کل لسانی عن حمدک، و

عبدالله ازدی در فرهنگ‌نامه سه جلدی خود به نام
«کتاب الماء» مجموعه متنوعی از دلالت‌های قرآنی،
استنادات حدیثی اخلاق حرفه‌ای و حقوق بیمار را بیان
می‌دارد که بیانگر اعتقاد عمیق دینی وی و باور به اخلاق و
حقوق پزشکی است (جدول‌های شماره ۱، ۲، ۳)، به همین
جهت است که ابن‌اصیبه از مشهورترین پزشکان دمشق
دین و سلامت، دوره ۱۱، شماره ۱، بهار و تابستان ۱۴۰۲

داده شده است وی از تجاری شدن حرفه شریف طبابت بسیار نگران است و به خدا پناه می‌برد از کسانی که طبابت را محل سرمایه‌اندوزی خود قرار دادند. (چیزی که امروزه بین مردم رواج دارد) «و بالله نعوذ ممن جعل الطَّبَّ بِضَاعَةً و هو الفاشی الیوم بین الناس» (۱۲). ایشان در توصیفی مبتکرانه، بیمارستان را مکانی تعریف می‌کند که در آن بیماران نه تنها برای معالجه، بلکه باید با مراقبت مهرورزانه و البته درمان نیز روبرو شوند «و هو المكان الذی یحل فیهِ المرضی طلباً للشفاء بالعنایة و العلاج» (جدول شماره ۳).

نتیجه‌گیری

نوشته‌های «کتاب الماء» نشان می‌دهد ابومحمد عبدالله ازدی، طبیبی فقیه بوده است که التزام به شریعت را واجب می‌دانسته. وی علاوه بر استفاده پیاپی از مؤیدات قرآنی و روایی در فرهنگ‌نامه سه‌جلدی خود، مجموعه متنوعی از شاخصه‌های اخلاق حرفه‌ای و حقوق بیمار را بیان می‌دارد. تسلط وی بر آموزه‌های شرعی، احادیث، الگوهای اخلاقی و حقوق پزشکی که بیانگر اعتقاد عملی وی به کرامت ذاتی و حقوق اساسی بیمار به‌عنوان یک انسان دردمند است، تاندازه‌ای است که می‌توان وی را یکی از پیشگامان در توسعه حقوق بیمار با تأکید بر آموزه‌های شرع مقدس و بن‌مایه‌های دینی و ارائه‌دهنده بازتعریفی جدید و جامع از اخلاق حرفه‌ای، در مواجهه با بیماران دانست.

محدودیت‌های مطالعه

حجم مبسوط فرهنگ‌نامه سه‌جلدی «کتاب الماء» از یکسو و ظرفیت واژگانی محدود مقاله، نویسندگان را ناچار به انتخاب آیات، احادیث، اخلاق و حقوق بیمار از جلد اول و از میان گزاره‌های بسیار، در فرهنگ نامه مورد مطالعه نمود و بدیهی است که شواهد و دلالت‌های مرتبط در «کتاب الماء» فراتر از جداول سه‌گانه مندرج در این نوشتار است. پیرامون احادیث، از آنجایی که قصد نویسندگان تنها اشاره به استنادات حدیثی مؤلف بوده است، به بررسی وثاقت احادیث و تأمل در سلسله روایان و صدق استنادات صاحب اثر پرداخته نشد، چراکه این امر مستلزم تحقیقی جداگانه است.

استوجبت نفسی العقوبه علی ما فرطت فی حقک، اللهم بک استغیث من الضلال و الشطط، و اسالک العفو عن الزلل و السقط و ادعوک بما دعاک به بعض المصلحین من عبادک ... "خدایا، زبانم از ثناگویی تو ناتوان است و خود را نسبت به هر آنچه در حقت کوتاهی کردم، سزاوار کیفر می‌دانم. خدایا از گمراهی و زیاده‌روی‌ام، به تو پناه می‌آورم و از لغزش‌ها و خطاهایم طلب آمرزش می‌کنم و تو را با همان زبان یکی از بندگان شایسته‌ات می‌خوانم ... (۱۰)، خطبه آغازین «کتاب الماء» چنان است که گویا با اقتباس از صحیفه سجادیه نگاشته شده است، وی بارها و بارها برای استخراج و بیان احکام پزشکی، از آیات و روایات به‌طور همزمان بهره‌جسته است که نشان‌دهنده‌ی احاطه وی بر منابع و بن‌مایه‌های دینی است. به‌عنوان نمونه او کاربرد دَوای نجس را حرام شمرده مگر آن‌که اضطرار ایجاب کند. نظر ازدی درباره شراب کاملاً منطبق بر شریعت بوده و به‌شدت نوشیدن آن را نهی کرده است. وی طبق حدیثی از رسول اکرم صلی الله علیه وآله شراب را «ام الخبائث» معرفی کرده و چنین نگاشته است: «و ثبتَ عِنْدَنَا أَنَّهُ قَلِيلُهُ وَ كَثِيرُهُ حَرَامٌ وَ يُفْسَقُ شَارِبُهُ وَ يَلْزَمُهُ الْحَدُّ». وی نظر کلی خویش درباره داروی حرام را چنین اعلام می‌دارد: «و کما لا یجوز التداوی بالزنا، فکذلک لا یجوز التداوی بالخمیر و ما جعلَ اللهُ الشفاءَ فیما حرَّمَهُ، إِلَّا مَنْ اضْطُرَّ غَیْرَ بَاغٍ وَ لَا عَادٍ وَ اللهُ أَعْلَمُ» (۱۲). چنانکه ملاحظه می‌شود در عبارت بیان‌شده، حکم حلال نبودن نوشیدن شراب همزمان، برگرفته از حدیث نبوی و قرآن بیان شده است و نوشیدن شراب مسکر را حتی در حد بسیار کم، مستلزم حد دانسته است. در رعایت اخلاق و حقوق بیمار، مؤلف در انتقاد از هم‌صنفان خویش کوتاهی نکرده و از شدت بخل و حرص در پزشکان اظهار تعجب نموده است چنانکه می‌نویسد: «کثرة البخل فی الأطباء و الحکماء شیء عجیب» (جدول شماره ۳) ازدی معتقد است طبیب باید آگاهی و شایستگی برای طبابت داشته باشد. داشتن جواز طبابت از سوی استاد حاذق و متبحر و نیز تجربه را برای طبیب ضروری می‌داند. او طب را حرفه‌ای شریف معرفی می‌کند و معتقد است طبیب از بیمار فقیر نباید مزدی دریافت کند و چنانکه در جدول شماره ۳ نشان

تلاش شده است انتشار نتایج، به‌دوراز هرگونه سوگیری انجام پذیرد.

تعارض منافع

این اثر پژوهشی هیچ‌گونه تضادی با منافع فرد، گروه یا سازمانی ندارد.

تشکر و قدردانی

.۴۴۴

پیشنهادات

مضامین بلند «کتاب الماء» ترکیب کم‌نظیری از تخصص و فقه دینی را به نمایش می‌گذارد، گردآوری این مفاهیم گران‌سنگ، ترجمه، واگویی و تدریس آن به نسل جدید حرفه‌آموزان پزشکی، بسی مغتنم و آموزنده خواهد بود.

حمایت مالی

این پژوهش بدون هیچ‌گونه حمایت مالی به انجام رسیده است.

ملاحظات اخلاقی

این پژوهش با رعایت موازین اخلاقی صورت گرفته و

References

1. Mo'in M. Persian culture. Volume 2. Tehran: Amirkabir Publications; 1992.
2. Raghīb Isfahan H. Al-Mufardat fi Gharīb al-Qur'an. Qom: Al-Kitab Publishing House; 1404 AH. P. 258.
3. Bayat R and others. Dictionary of words. Qom: Institute of Religious Culture and Thought; 2007. P. 379-380.
4. Koleyni M. Uṣ ul-e Kafi (Sufficient Principles). translated by Seyyed Javad Mostafavi, Tehran: Islamic Islamic Studies; 1369; 156.
5. Piterson M, Hasker W, Reichenbach B, Bazinger D. Reason and Religious Belief (Introduction to the philosophy of religion). Translated by Ahmad Naraghi and Ebrahim Soltani. Tehran: New Design; 2019. P. 72.
6. Quṭb ad-Dīn ash-Shīrāzī M. Risāla fi bayān al-hājat ila'l-ṭibb wa ādāb al-aṭibbā' wa waṣāyā-hum. Tehran: Tehran University of Medical Sciences; 2007.
7. Nadīm M, Farjam M. Quṭb al-Dīn Shīrāzī (1236–1311), Persian polymath physician in the medieval period. Journal of Medical Biography. 2016; 24(3): 360-2.
8. Enjoo SA, Mosavat SH, Heydari M. Medical Ethics in Iranian traditional medicine, a review of Quṭb al-Dīn al-Shīrāzī's ethical code. Journal of Research on History of Medicine. 2014; 3(3).
9. Al-Rāzī AM. Collection of Medical Treatises. Tehran: Institute of Medical History Studies Islamic and Complementary Medicine, Tehran: Tehran University of Medical Sciences; 2004.
10. Azdi Suhari A. Kitāb al-Mā': 'Awwal mu'jam ṭibbī lughawī fi al Tārīkh. Edited by Ḥammūdī HH. 'Umān: Al-Maṭba' al-Sharqiyya; 1996.
11. Azdi Sahari A. Kitāb ul mā'. Research by Hamoudi HH. Masqaṭ: Ministry of Heritage and Culture; 1996. P.13-15, 117-300, 809.
12. Fallah Oglo H. Kitāb al-Ma'a (Dictionary of Literary Dictionaries). Al-Tarath Al-Arabi; 2000.
13. Al-Tazi A. The Scientific Term between Yesterday and Today. The Journal of the Arabic Language Academy, Damascus. 2001; 75(4): 809-22.
14. Moallemi M, Darabnia M. Study and recognition of the Muslim sage, Abdullah Azdi and his medical dictionary called the Kitāb ul mā'. Medical Ethics and History. 2018; 13(1): 463-9.
15. Moallemi M, Shakeri T, Darabnia M. Highlighting a Plagiarism in a Medical Dictionary: Comparison between the Two Works "Kitāb ul-Mā'" and "Qāmūs al-Aṭibbā wa Nāmūs al-'Alibbā". Medical History. 2022; 14(47): e38.
16. Ibn Abi Osiba, Oyoun al-Anba. Cairo: Al heiat Al mesria Al ama Lelketab; 2001.
17. Zahabi Sh. History of Islam. Beirut: Dar Al-Kitab Al-Arabi; 1987.
18. Safadi KH. Al-Wafi Belwufiat. Beirut: Dar Al-hya Al-Tarath; 1999.